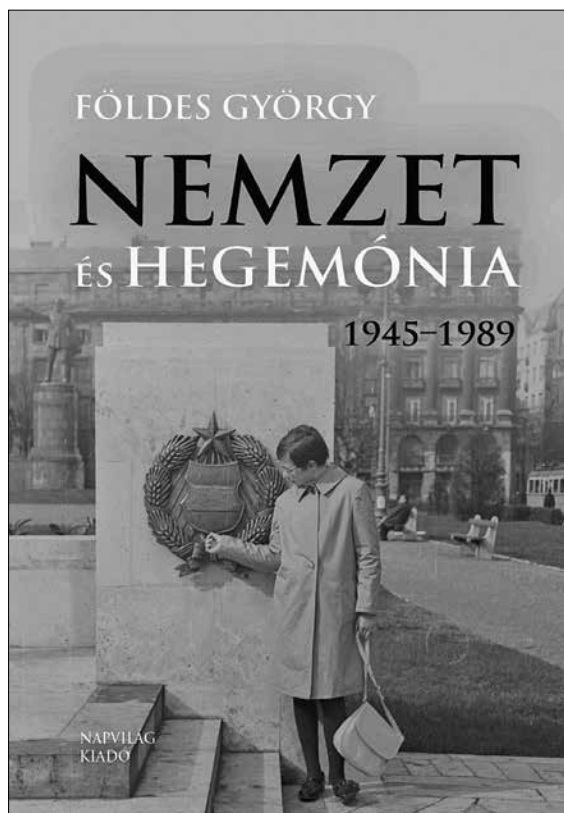

/// Szilágyi Gábor

=== „Új országot épít a...”

Földes György: *Nemzet és hegemonia.*
Magyarország 1945–1989.

Napvilág, Budapest, 2021. 291 oldal

A hazai államszocializmus mozgalmi repertoárjának néhány darabja fennmaradt a kollektív emlékezetben a rendszerváltás után is, ám az 1945-öt követő újjáépítés lelkesültségét megénekelni hivatott induló, *A munkásoké a jövő!* feltehetően nem tartozik ezek közé. Mégis érdemes legalábbis részben felidézni, ugyanis e dal egyik versszakában figyelemre méltó két sor bújjik meg: „Új országot épít a nemzet, / Hol munkásoké a jövő!” A „nemzet”-et az 1945-öt követő évtizedek hazai történetével összefüggésben mára legfeljebb egyfajta „hiánylista” elemeként szokás említeni, azaz konszenzussá – más megközelítésben közhellyé – vált a tudományos diskurzusban, hogy az egykori szocialista országok közül a Német Demokratikus Köztársaságra és – 1956 után – Ma-

gyarországra a nemzeti kérdéssel kapcsolatos passzivitás, e kategória elhallgatására, de legalábbis tartalmi kiüresítésére irányuló törekvés volt a jellemző. Földes György 2021-ben megjelent, *Nemzet és hegemonia* címet viselő kötete ennek az axiomatikussá vált meglátásnak a meghaladását célozza.

Földes korábbi, a kérdéskörrel foglalkozó munkáihoz¹ képest a külső szemlélő számára is szembetűnő, hogy a legutóbbi kötet sokkal rövidebb terjedelmű. Ez azonban ne tévesszen meg senkit: a szöveg kompaktsága, összefogottsága kompenzálja a relatív rövidegséget. A szerző érezhetően nagy figyelmet fordított a sűrítésre: több lábjegyzetben olvasható, hogy tisztában van vele: a tárgyalt részhez kapcsolhatók további problémák, amelyekre ki lehetne térni; ekkor rendre érzékelteti, hogy „itt nincs tér” mindezt megtenni, mindössze a lényeg kifejtésére van mód. E megközelítés sokat követel az olvasótól, mind a logika megértése, mind – ami történelmi műnél legalább ilyen fontos – a témában való jártasság vagy legalábbis előzetes ismeretek megléte terén. Ebből pedig több probléma is adódik, amelyeket alább részletesebben is tárgyalunk.

Földes alapvető hipotézise valójában nem új, a két hivatkozott nagymonográfiájában is kifejtette: szerinte a kádári Magyarország egyáltalán nem volt érzéketlen a nemzeti problematika iránt, csak igazodva a külső elvárásokhoz és belső lehetőségeihez, sajátos, *antinacionalista nemzetépítést* folytatott. A *Nemzet és hegemonia* ennek a tézisnek az alátámasztására törekszik, ennek megfelelően – de az alcím által ígért tartalommal némiképp ellentétben – az 1945–1956-os éveknek kevesebb teret szentel a szerző. Magát az antinacionalista nemzetépítés kidolgozott definícióját azonban hiába keresi az olvasó a könyvben. Ez persze orvosolható lenne azzal, ha a szöveg egészéből kinyerhető lenne a meghatározás, ám a kifejezésnek a könyvből levezethető jelentésstartalma egyáltalán nem problémamentes. A tézisben említett központi fogalmak egyikével, a nemzettel kapcsolatban Földes annyit emel ki, hogy tisztában van a meghatározási kísérletek sokaságával, amelyekhez a maga részéről annyit tud hozzátenni, hogy mindnek megvan a létjogosultsága, valamint hogy azon szerzőkkel ért egyet, akik a nemzetet történelmi képződménynek, a modernitás „termékének” tartják (kiemelten Ernest Gellnerrel, illetve a hazai irodalomból Szűcs Jenővel).

Ezzel alapvetően egyet is lehet érteni, a nemzet fogalmának definiálhatatlansága már-már közhelynek számít a nacionalizmuskutatásban. E gondolatmenetet követve a nemzetépítésnek sem lehet egyetlen meghatározása. Feltehetően beleérthetjük a nemzet „jólétére, erejére és biztonságára való törekvést” vagy „a nemzeti státus [...] fenntartását [...] célként maga elé tűző mozgalmat, beleértve az e célok elérésére szánt [...] tevékenységet”. Ezek az idézetek azonban nem Földes könyvéből származnak, hanem egy általa is hivatkozott szerző, Anthony D. Smith tanulmányából,² amely a nacionalizmus definiálására tesz kísérletet. Smithnél az idézett szövegrészek éppenséggel a nacionalizmus jelentésének körülírására szolgálnak, amiből adódik, hogy az „antinacionalista nemzetépítés” tézisének felállítása, tehát nemzetépítés és nacionalizmus, két összetartozó fogalom szembehelyezése egymással komoly intellektuá-

1 == Földes, 2007; 2015.

2 == Smith, 1997: 9.

lis kihívást jelent. Ennek megoldása azon áll vagy bukik, mennyire tudja a tézis szerzője meghatározni saját nacionalizmusfogalmát, amelyhez képest definiálhatóvá válik az antinacionalista nemzetépítés. Földes könyvében két fejezet címe is ígéri ennek kidolgozását (*Az antinacionalizmus; Az antinacionalista nemzetépítés*), a fogalom meghatározás helyett mégis mindkettő a kronologikus leírásra, az 1956-ot követő bő évtized dokumentumainak elemzésére, viták rekonstruálására összpontosít.

Az antinacionalizmus – vagyis sokkal inkább az ellenfogalom, a nacionalizmus – meghatározásához ott jut el legközelebb a szerző, amikor kifejti: ekkoriban a nacionalizmus elsősorban szitokszónak számított, a diktatúra által uralt nyilvánosságban az „ellenforradalom” szinonimájaként használták. Ehhez Földes hozzáteszi: Kádár János félt a magyar nacionalizmustól (41–42.), ami alatt a pártvezető alapvetően annak az általa 1945 előtt megtapasztalt megnyilvánulási formáit értette. Ezen állítás elfogadása – márpedig a szövegben nem olvasható ezzel kapcsolatban semmilyen távolító vagy „fénytörésbe” helyező megjegyzés – viszont azt sugallja, hogy a szerző azonosul Kádár János nacionalizmusértelmezésével. Ez minden valószínűség szerint megfeleltethető a könyvben (56–57.) is elemzett, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség által 1959-ben elfogadott, „a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló, hivatalos pártokumentumnak tekinthető állásfoglalás tartalmának. Az ott használt nacionalizmusfogalomnak mai tudományos szövegben érvényesként való elismerése, vagyis az attól való eltekintés, hogy a hivatkozott dokumentum a kifejezést napi politikai („harci”) jelszónak használta, már több mint problematikus. A könyvet végigolvasva sem dönthető el, hogy a szerző számára a „nacionalizmus” kifejezés leíró jellegű, eszmetörténeti kategória-e, avagy a korabeli ideológiai szóhasználat szerinti, negatív értékekkel telített fogalom – ezen elhatárolás elmulasztása pedig jelentős mértékben gyengítheti mind a leírás, mind a végkövetkeztetések elfogadhatóságát. Kérdés, mennyire várható el a laikus olvasótól, hogy ez a – szakmai szemmel nézve alapvető – terminológiai dilemma felmerüljön benne. A szakmai olvasóban pedig olyan benyomás marad meg, mintha a műben még a hipotézis felállítása sem lenne mentes a gondolati tisztázatlanságoctól.

Az olvasókra elbizonytalanítóan hathat ezenfelül, hogy Földes egyes fontos fogalmakat időről időre különböző jelentéstartalmakkal használ a szövegben, és nem mindig egyértelmű, mikor melyikre gondol. Ebben érhető tetten leginkább az, amiről fentebb már szó volt, hogy mintha túl sokat várna könyve olvasójától. A téma szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható fogalom, a „baloldal”, illetve a „baloldaliság” talán a legjobb példa erre. A kifejezéssel elsőként abban az összefüggésben találkozunk (39.), amely szerint a kádári vezetés által „1956 decemberében meghirdetett kétfrontos harcot, amely egyidejű fellépést jelentett a sztálinistákkal és a revizionistákkal szemben, a baloldal az utóbbiak felé, a nemzeti kommunisták, illetve a harmadikutasok irányába igyekezett terelni”. A fogalom jelentése itt egyértelmű: a „baloldal” a pártállami terminológia szerint értendő, a kádári „közép”-

hez képest a dogmatikus, sztálinista erőket érti alatta a szerző. Ehhez képest néhány oldallal később Szabó Pált úgy definiálja, mint „baloldaliként számon tartott népi író”-t (49.). Nyilvánvaló, hogy Földes nem a Rákosit visszavárók közé sorolja Szabó Pált, ugyanakkor egyáltalán nem teszi egyértelművé, hogy itt már a világnézeti pluralizmus értelmezési tartományában használja a fogalmat.

Később visszavált az előbbi keretek közé, ugyanis arról értekeznek, hogy Kádár „elfogadtatta baloldali ellenzékével” a felsőoktatási felvételnél alkalmazott származási kategóriák eltörlését (65.). Ismét módosul a kifejezés értelme egy, sokkal későbbi periódust tárgyaló fejezetben: „A pártvezetés igyekezett a pártértelmiséget aktivizálni [...]. Ezért, tehát a baloldali értelmiség mozgósításának, helyzetbe hozásának céljával került a propaganda és a művelődéspolitiká együtt egy nagyszabású párttanácskozás napirendjére 1983 januárjában.” (212.) Ebben az összefüggésben tehát a baloldali értelmiséghez azok tartoztak, akik főszabályként tagjai voltak az MSZMP-nek, esetleg elég közeli „társutasok” voltak ahhoz, hogy egy ilyen jellegű eszmecserére meghívják őket. A kifejezésnek e kötetben tehát nincs egységes jelentéstartalma.

A fogalomhasználat nyomán felvetődő kérdőjeleken túl megjegyzendő, hogy a szerző által alkalmazott csoportképzés, kategorizálás további magyarázatokat igényelt volna – ugyanaz a jelenség tapasztalható itt is, amit a „baloldaliság” kapcsán szóvá tettünk: Földes György túlságosan nagy mértékű előismereteket vár el könyve olvasójától. A népi írókról szóló 1958-as pártállásfoglalás ismertetéséből nagyjából kikövetkeztethető, kik sorolhatók „a népiek” közé – ugyanez „a kommunisták” oldaláról elmarad. Minden párttagot ideért-e Földes? Valószínűleg nem, hiszen a könyvben maga is megkülönbözteti a „pártvezetést” és a „pártértelmiséget”, utóbbinak pedig „progresszív” és „dogmatikus” szárnyát (58–59.). Ki hová tartozott? Milyen kritériumok alapján sorolhatók be az egyes személyek ide vagy oda? Mennyire voltak állandóak vagy változóak az egyes csoportok? Mindezen kérdésekre a válaszok elmaradnak, a szerző egyszerűen tudottnak veszi a leírtakat magyarázó megfontolásait. A tisztázást tovább nehezítik a kötet forrásbázisának hiányosságai, erről alább még lesz szó.

Mi az alapvető probléma mindazzal, ami tehát akár a „nacionalizmus”, akár a „baloldal”, akár a „népi” – Földes gondolatmenetében központi jelentőségű – kategóriáinak használatát illetően felmerül? Elsősorban nem is az, hogy következtelen – vannak ezen túlmutató gondok is. Amennyiben a szerző József Attila nyomán haladna, mondván: „Csak az olvassa versemet, / Ki ismer engem és szeret”, ezek elhanyagolhatók lennének. Földes a kádári politika nemzetépítő voltának hangsúlyozásával azonban éppen nem az ő gondolkodásával alapvetően egyetértők, hanem egy, azzal lényegében szemben álló történészi, társadalomtudósi (netán laikus) közvélemény meggyőzésére törekszik könyvében. E kísérlet sikeréhez – a minél szélesebb körre gyakorolt hatáshoz – azonban elengedhetetlen, hogy mondanivalóját a pártállami vagy onnan örökölt kategóriáktól megszabadulva, a tudományos és az érdeklődő közönség által többé-kevésbé egyöntetűen elfogadott vagy elfogadható,

„közérthető” fogalomkészlettel tárgyalja. A kötet eddig elemzett következetlenségei alapján is látható, hogy az ilyen jellegű kételyek elosztatásához annak szövege nem járul hozzá.

Más szempontból ugyan, de szintén nem problémamentes a kötet címében említett másik kategória, a hegemonia tárgyalása. Földes Antonio Gramsci hegemoniaelméletére építve a nemzetet a hegemoniáért folyó harc színtereként írja le, amely harcban a győztes fél (párt) képessé válik a társadalomban meglévő érdekeket saját politikai céljainak megfelelően úgy kiegyensúlyozni, hogy ezáltal formálhassa a társadalmat, amelyben addigra kialakult egy konszenzusos „közép”, vagyis többség, amely elfogadja az elit által képviselt értékrendet, és azon belül törekszik érdekei érvényesítésére, azaz a többség általi önkéntes elfogadással létrejön a hegemonia (15–18.). A fő kérdések, amelyek ebből adódnak, és amelyeket a kötet a későbbiekben vizsgál: a) kik között folyt a harc a magyar nemzet feletti hegemoniáért 1945 után; b) megvalósult-e bármely pillanatban a hegemonia az 1945–1989 közötti magyar történelemben (különösen abból a szempontból, hogy az elfogadás megvolt-e a társadalmi többség részéről)?

Az első kérdést illetően a gondolatmenet egyértelmű: a szerző a hazai koalíció pártjai, illetve a határokon túl a velük rokon eszméket vallók 1945-öt közvetlenül követő viszonylagos konszenzusából indul ki, amelynek központi eleme a „történelmi” nemzeteszmével való szakítás volt. Földes interpretációja szerint ezzel szemben fogalmazta meg az álláspontját a katolikus egyház vezetése – mindenekelőtt Mindszenty József –, amely éppen ennek az eszmének a fenntartására alapozott (23–27.). De a fenti elmélet szerinti hegemoniáért folytatott harc voltaképpen el sem kezdődhetett, hiszen a legjobb esélyekkel induló Kisgazdapártot a hatalmat megszerző kommunisták szétzúzták, így az meg sem tehetette lépéseit ebben az irányban, az egypárti diktatúra ösztársadalmi elutasíthatósága pedig akkora volt, hogy szó sem lehetett hegemoniáról ekkoriban. 1956 után némileg megváltozott a helyzet, a kádári vezetés a népi értelmiség irányába tett lépéseket, őket akarván megnyerni szövetségeseinek a hegemoniáért folyó harcban, a közösségiség, a „népszolgálat” közös alapjáról kiindulva (72.).

De volt-e ellentábor, mellyel szemben folyt volna az említett harc? Adódik a feltetelezés, hogy a katolikus egyház (utalva az 1945-ös álláspontjára), esetleg más keresztény felekezetek – róluk azonban a könyvből nem sokat tudunk meg: az 1970-es években kinevezett új esztergomi érsek, Lékai László beiktatása nyomán ismerheti meg az olvasó a katolikus egyház hozzáállásának módosulását (143–144.), illetve megemlíti még a szerző az egyházakat azon aktorok között, amelyek sokat tettek a határon túli magyarok közösségként való fennmaradása érdekében (163–164.). Egyébként a hegemoniáért vívott itthoni harc Földes interpretációja szerint kizárólag a rendszer nyilvánosságában (esetleg az 1980-as években a szamizdat második nyilvánosságban) zajlott; aki ezekben nem szólal(hat) meg, az alapvetően nem része a szerzői elemzésnek – leszámítva a nyugati emigrációt, amelynek megvoltak a megfelelő fórumai,

hatása azonban igen szűk körben érvényesülhetett. A nyilvánosság fórumaihoz való hozzáféréssel nem vagy csak igen korlátozott, a diktatúra által megszabott keretek között rendelkező társadalmi tényezők (ideérthetők az egyházak, illetve a vallásos közvélemény, valamint az egykori koalíciós pártok „társutassá” nem vált csoportjai, de mások is) körében ható álláspontokról hiába keres tájékozódási pontokat az olvasó.

A hegemoniáért folytatott harc kapcsán a második fontos kérdés a megvalósulás problémája – ahogy Földes fogalmaz: létrejött-e a szocialista nemzet? Maga is elismeri, hogy amennyiben igen, mindössze az országhatárokon belül, és valamilyen az 1970-es évek második felében egy rövid időpillanatra, talán 1977-re. A hegemonia megvalósulásának perdöntő bizonyítéka az elfogadás momentumának kimutatása lenne, ezt Földes is érzi, éppen ezért korabeli szociológiai, szociálpszichológiai kutatásokra hivatkozik, amelyekből kiolvashatónak véli, hogy a társadalom többsége elfogadta a rendszer által is vallott értékeket (egyenlőség, igazságosság, munka szerinti elosztás, társadalmi hátrányok csökkentése állami újraelosztással) (154–157.). Kérdéses azonban, hogy mindez válasz-e a hegemoniára vonatkozó kérdésre? Egyrészt közhelynek tűnik, mégis hangsúlyosan utalni kell rá itt, hogy közös értékeket vallani egyáltalán nem jelenti az értékekből való azonos következtetések levonását – tehát a szocialisztikus értékek elsődlegességéből egyáltalán nem adódik a diktatórikus államszocializmus kádári mutációjának elfogadása. Ehhez kapcsolódóan egy adalék Földes könyvéből: „*Az alkalmazkodás még nem belső elfogadás*” – írja a határon túli magyarság 1970-es évek végi helyzetét elemezve (171.). Mennyiben volt meg a hazai társadalomban az az autonómia, amelyről Földes is elismeri, hogy a határokon túl hiányzott, ezért az ottani magyarságnak lehetősége sem volt az elfogadásról állást foglalni? Ugyanakkor azt állítja, hogy az 1970-es évek közepére ennek a döntésnek a meghozatala idehaza lehetséges volt – kérdéses, hogy ezt a történész eszközeivel egyáltalán be lehet-e bizonyítani.

Ezek a történelmi eszközök alapvetően a vizsgált korszak forrásanyagának elemzését, feldolgozását jelentik, így ezt is érdemes górcső alá venni. A forrásbázissal kapcsolatban egy paradoxnak tűnő állítást lehet tenni: imponálóan széles körű, ugyanakkor nagyon komoly hiányosságokkal küzd. A használt források alapvetően a korabeli sajtóban (napilapokban, irodalmi és elméleti folyóiratokban) megjelent publikációk, illetve az állampárt legfelső vezető testületeinek, valamint Kádár János legbenső apparátusának iratai. Földes a korszakban lehetséges keretek közötti vitáknak bőséges teret szentel, elemzésükhöz nagy anyagot tekintett át, lényeglátó képessége is elismerést érdemel. A csoportképzés, kategorizálás fentebb említett problémáinak egyik része viszont talán orvosolható lett volna más jellegű dokumentumok (így pl. fontosabb személyek levelezése, naplói, visszaemlékezései) felhasználásával. A nyilvánosságból részben vagy egészben kizárt, korábban említett társadalmi csoportok gondolkodásának alakulásához pedig érdemes lett volna áttekinteni a róluk fennmaradt állambiztonsági dokumentációt is. E hiátus kitöltése a hegemoniáért folytatott harc ábrázolását is teljesebbé, a szerző következtetéseit meggyőzőbbé tette volna.

A tárgyalt problémákkal együtt a könyv gondolatmenete áttekinthető, a leírás követi a kronológiát, stílusa a szöveg sűrítettségéhez képest olvasmányos. Földes az egyes folyamatokat önmagukban véve helytállóan ábrázolja, még ha leírásai vagy következtetései egyáltalán nem vitathatatlanok – talán a legekleatásabb példa: az 1956-ot közvetlenül követő évek a szerző értelmezésében részei a kádári nemzetépítésnek, az ekkor megtett lépések közé sorolja az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó meghirdetését éppúgy, mint az államigazgatási eljárási törvény és a polgári törvénykönyv elfogadását (64.), ugyanakkor egy szóval sem említi Kádár 1958-as döntését a szovjet csapatok további hazai állomásoztatásáról, ami a nemzeti szuverenitás szempontjából egyáltalán nem irreleváns tényező. A munkával szembeni fő kifogásaink az alapvetés, illetve éppen a legfontosabb csomópontok tisztázatlanságából adódnak. Meglehet, az utókor, ha évek múltán végigtekint Földes György történelmi pályáján, e munkát a következő nagy vállalkozás(ok) előtti erőgyűjtés dokumentumának fogja tartani. Ma csak bízhatunk benne, hogy ez tényleg így is lesz.

=== Hivatkozott irodalom ===

Földes, 2007

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.*
Budapest, Napvilág.

Földes, 2015

Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II.*
Budapest, Napvilág.

Smith, 1997

Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus. In Eszmék a politikában: a nacionalizmus.*
Szerkesztette: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány. 9–24.

Kulcsszavak

=====

Kádár-rendszer, recenzió, szocializmus

Szent István körút, az Ünnepi könyvhét pavilonja a Vígszínház (ekkor a Magyar Néphadsereg Színháza) előtt, 1958.

Fortepan /Hunyady József

/// Gábor Szilágyi

= **“A New Country is Being Built...”** =

/// A BOOKREVIEW ON

Földes György: *Nemzet és hegemonia.*

Magyarország 1945–1989.

[Nation and Hegemony. Hungary, 1945–1989]

Napvilág, Budapest, 2021. 291 p.

György Földes’s book analyses how the term ‘nation’ appeared in public thinking and politics in Hungary after 1945. His approach applies Antonio Gramsci’s theory on hegemony, and therefore he argues that János Kádár’s regime did not ignore the concept of the nation but endeavored to try ‘anti-Nationalist nation building’, which appeared to be successful for a brief period in the 1970s. The main problem regarding Földes’s analysis, however, is that when using key terms like ‘Nationalism’ or ‘Left’, it usually remains unclear what they definitely mean. The author sometimes mentions them as Hungarian scholars use them nowadays but he quite often uses them according the Communist party state’s terminology. This and other methodological problems weaken his analysis and raise doubts about his findings.
